

Heterotopická jinočasovost pevnostního města Josefov Teoretické a výzkumné podněty*

PETR WOHLMUTH**

Heterotopic Othertimeliness of Josefov Fortress Town. Theoretical and Research Activities

Abstract: This article is an attempt to present further results in the author's continuing qualitative field work among the historical war re-enactment societies of the fortress towns of Josefstadt and Theresienstadt (from 2010). Michael Foucault's Heterotopic theory of places is used to shed light on a wide range of ritualised social behaviour, centred around key symbols from the monarchical military culture of the Enlightenment. New categories for the analysis of local context have been created which are clearly compatible with Braudel's theory of *longue-duree*, that is isophenomenological historic-social objects, maintaining and transferring the original meaning of heterotopic social-disciplination.

Keywords: war re-enactment societies, Foucault, heterotopia, fortress towns, social disciplination, living history, *longue-durée*

DOI: 10.14712/23363525.2014.2

Úvodem

V českých historických i sociálních vědách se zejména mladší generace badatelů pomalu obrací ke zpracování tématu, které zatím ani nemá přesné pojmenování v naší mateřtině. Řeč je o takzvané *living history*¹ neboli *re-enactmentu*, obvykle v souvislosti s vojenstvím a fenoménem zdejších klubů vojenské historie. Má se jednat o pokud možno co „nejautentičtější“ zpřítomnění minulých událostí, jež se obvykle vážou k nějakému významnému válečnému konfliktu vyčnívajícímu z kolektivní paměti. Skupiny účastníků se obvykle oblečou do dobových uniforem, vybaví dobovými zbraněmi a jinými součástmi výstroje a zinscenují něco, co se většinou označuje jako rekonstrukce nebo bojová ukázka. Kromě toho většinou věnují dlouholetou pozornost udržování a rekonstrukci různých typů vojenskohistorických staveb a památek. Jednotlivé spolky se pak mezi sebou liší v tom, jak jsou sofistikovaně pojatou míru autenticity schopné předvádět a kolik nákladného vybavení jsou schopny použít (dobová výzbroj a výstroj včetně lehkých i těžších, palných i chladných zbraní, popřípadě motorových vozidel nebo výjimečně i letadel, dále

* Tento příspěvek dále rozvíjí výzkumné téma vycházející z autorovy bakalářské práce obhájené v září 2011 na FHS UK [Wohlmuth 2011]. S tímto tématem autor následně reprezentoval FHS UK na Celostátní studentské vědecké konferenci *Historie 2011* [Wohlmuth 2012]. Terénnímu výzkumu v prostředí pevnostních měst a vojensko-historických sdružení se autor věnuje průběžně a tento text reflektuje další takto nashromážděné evidence, ze kterých vyplynuly další teoretické podněty.

** Mgr. Petr Wohlmuth, Katedra obecné antropologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, Josef Martího 31, 162 52 Praha 6 – Veveřslavín. E-mail: petr.wohlmuth@gmail.com.

¹ Pro pojmy *living history* a *re-enactment* zatím nevznikl žádný ustálený český ekvivalent.

starší spolky nasazují například jezdce na koních²). Míra autenticity a také určitého rizika, spojeného s takovým typem aktivit, se demonstrovala například loni na Josefinských slavnostech v Terezíně, konaných ve dnech 4.–6. října, v jejichž průběhu tragicky zahynul člen vojenské historické jednotky Martin Pšenička.³

Samotné téma je skutečně badatelsky čerstvé, takže je zpracováno povětšinou jen v několika různorodých kvalifikačních pracích, které však mají jedno společné. *Living history* neboli *re-enactment* je obecně pojat jako snaha (scénickým způsobem) zpřítomnit minulé, popřípadě přispět k udržení tradice kolektivní paměti. Pokud jde o historický čas, je zřetelně oddělována minulost (kdy se daná zpřítomňovaná událost stala) a současnost (nyní tuto událost předvádíme). Práce spočívají většinou na metodice *oral history* (soudobé dějiny [např. Glettová 2008; Pečená 2010; Windová 2010; Procházka 2013]), *survey* či diachronní historické metodě. Skutečně nemnohé další odborné texty se přinejlepším zabývají kritikou nedostatečně uchopeného kontextu i realii v rámci *re-enactmentu* a věcně zpochybňují koncept zpřítomňování minulého [Krátký 2011].

Již na počátku práce se vyskytla otázka, zdali je vůbec možné překročit popisný faktografický a téměř kronikářský přístup ve zpracování *living history* neboli *re-enactmentu*. Existují jiné přístupy, jež by vycházely z nějakého ukotveného teoretického konceptu? Jsem přesvědčen, že ano, a je mojí snahou zproblematizovat samotné oba pojmy – jak *living history*, tak *re-enactment*. Použiji k tomu evidence vzniklé v průběhu vlastního dlouhodobého terénního výzkumu v pevnostní lokalitě Josefov u Jaroměře. Ta je velmi bohatá na aktivity diskutovaného typu, situované především do období sedmileté války 1756–1763, nebo válek napoleonských. Tyto aktivity jsou též úzce propojené s ekvivalentními aktivitami v „sesterské“ pevnosti Terezín nebo aktivitami dalších vojensko-historických sdružení z Hradce Králové a Olomouce. Místní aktivity našly svůj prostor v dobře zachovalém a rozsáhlém komplexu raně novověké bastionové dělostřelecké pevnosti vzniklé na konci 18. století.

K výše zmíněné problematice má co říci také historická sociologie, jíž chápu jako snahu rozumět dějinám pomocí sociologické teorie. K tomuto účelu využívám teorii středního dosahu, konkrétně Foucaultovu teorii heterotopických míst a z Braudela vycházející teorii dlouhého trvání, přičemž obě chápu v duchu Kockova a Wehlerova pojetí jako „explicitní a konzistentní pojmové systémy, které, aniž by byly odvoditelné z pramenů, slouží k identifikaci, rozkrytí a vysvětlení historických problémů“ [Horský 2009]. Podle mého soudu historickým problémem soudobých dějin, který doposud nebyl uspokojivě identifikován a rozkryt, je část militárně orientované *living history*, a to dlouhá tradice nejrůznějších slavností a rituálů, spojených primárně s pevností Josefov, ale také s její sesterskou pevností Terezín. Na rozdíl od konvenčního přístupu soudobých dějin tak historická sociologie identifikuje a rozkrývá jeden historický problém navíc.

² Počet a náročnost prostředků jsou leckdy skutečně značné. Například během josefinských slavností 2013 v Terezíně nasadily různé kluby vojenské historie více než 20 dobově vystrojených jezdců na koních, odhadem 150 pěších a 6 kusů dělostřelectva, terénní deník autora. „Rekonstrukce“, pořádané při dvousetletém výročí bitvy u Slavkova v roce 2005 se zúčastnilo odhadem 3600 vojáků, členů vojensko-historických sdružení [srov. Projekt Austerlitz 2005]. V prostoru bojové ukázky bylo nasazeno 52 replik děl a více než 200 jezdců.

³ Martin Pšenička vystupující jako Robinson S. Black v rámci vojensko-historického sdružení *His Majesty's Independent Company of Foot*, tragicky zahynul ve věku 44 let dne 7. 10. 2013 poté, co se v nepřehledné situaci zřítíl z pevnosti navigace do řečiště Ohře [srov. *His Majesty's 2013*].

Zmíněné pojetí historické sociologie jako nástroje k identifikaci a rozkrýví historických problémů se v tomto případě soustřeďovalo především na analýzu a interpretaci vztahu místních aktérů (dlouhodobých účastníků akcí typu *living history*) – a na druhé straně struktury – pevnostního města. Snahou bylo nastínit jiný, a to historicko-sociální teoreticko-metodologický přístup⁴, který by mohl posloužit jako kognitivní nástroj pro zkoumání fenoménu *living history* (*re-enactmentu*). Smyslem tohoto textu je ukázat, jak bylo a je možné s pomocí tohoto instrumentu konceptuálně uchopit a zkoumat konkrétní aktivity *living history*, a umožnit tak komparativní perspektivu pro další výzkum, jež by se zabýval aktivitami nejenom josefovskými (a na ně navázanými).

Josefovská pevnost jako struktura dlouhého trvání

Na soutoku řek Metuje a Úpy se nachází městská část Jaroměř-Josefov, v podstatě téměř intaktní urbanistický celek pevnostního města obkrouženého rozsáhlou bastionovou fortifikací, vybudovanou v letech 1780–1787 na obranu tradiční nebezpečné invazní cesty pruských armád náhodským průmyskem během Slezských válek v letech 1740–1763. V historii i současnosti české *living history* zaujímá Josefov význačné místo. Je prostorem, v němž se již déle než třicet let odehrávají aktivity, které by bylo možné konvenčně označit zmíněnými dvěma pojmy. V kalendáři těchto aktivit zaujímá Josefov význačné postavení. Koná se zde každoročně několik pravidelných velkých slavností a rituálů⁵ a kromě toho na místě působí několik dobrovolných organizací věnujících se déle než 40 let postupně záchraně, rekonstrukci a údržbě jednotlivých pevnostních prvků.⁶

Své zkoumání nyní omezíme na jevy *living history*, jež jsou nějakým způsobem lokalizovatelné, tedy na určité místo, nebo rovnou město, urbanistický celek. Ptáme se, zdali je ono místo pouze pasivní „kulisu“, popřípadě objektem historického zkoumání, který je třeba faktograficky lépe poznat ve smyslu zpřesnění a „zreálnění“ produkce *living history*.⁷

Raněnovověká bastionová pevnost jako Josefov se dá konvenčně vojenskohistoricky popsat a v detailu tak postihnout její fortifikační, strategickou i taktickou hodnotu. Pevnost je ale především tím, co navzdory plynutí historického času neustále přetrvává, je to konstanta svého místa, které má za úkol bránit a udržet. Klíčem k naší úvaze je tak snaha porozumět způsobu jejího trvání, tomu, co Fernand Braudel označuje za dialektiku trvání. Úvahy o každé pevnosti začínají u teoretizování o co nejvyšší odolnosti, o co nejdelším a nejjistějším trvání. Raněnovověké vojenské inženýrství spočívalo na téměř absolutizovaném kultu efektivity, který upevnil zejména jeho pomyslný *doyen* Sebastien le Prestre, markýz Vauban, požadující po svých inženýrech, aby účelově racionálně projektovali a jednali takovým způsobem, aby co nejmenší vklad prostředků přinesl co nejvyšší užitek⁸ – v tomto případě trvání [Braudel 1995: 4].

⁴ Je nutné poznamenat, že by jistě bylo možné přistoupit k problému i pomocí jiného teoreticko-metodologického přístupu, například explicitně sociologické zakotvené teorie nebo případové studie.

⁵ Jedná se zejména o každoroční Slavnosti zahájení a ukončení turistické sezóny, Josefovskou slavnost a různé příležitostné akce, v roce 2012 například zpracovávající výročí Bitvy u Zborova, v roce 2013 prvoválečnou bitvu na Piavě apod.

⁶ Jedná se zejména o nejstarší Klub vojenské historie Josefov – pevnostní dělostřelecká rota, dále sdružení Bastion IV, Ravelin XIV – ochránci památek pevnosti Josefov a Bastion X – pevnost Josefov.

⁷ Tento přístup je podstatou kritiky vyslovené Jaroslavem Krátkým.

⁸ Úvahy o tomto „kultu efektivity“ viz zejména Ostwald [2006].

Východiskem pro uchopení Josefova je Braudelova teorie dlouhého trvání, jež obecně vychází z durkheimovských koncepcí sociálního faktu a aktivní, či přímo donucovací síly vztahující se na jednotlivé aktéry.⁹ Braudel v jejím rámci rozděluje čas na tři jen zdánlivě nepropojené typy – na dlouhé trvání, konjunktury a krátký událostní čas. V naší souvislosti se jedná zejména o to, jak Braudel používal pojem struktura, který tvoří „dominantu problematiky dlouhého trvání“, přičemž strukturu definuje jako „uspořádání společnosti, logické vazby, pevnější vztahy mezi sociální realitou a masami“ [Braudel 1995: 11].

Takto uchopený pojem struktury se pro Braudela vyznačuje dlouhým časovým projevem, jež překračuje krátký událostní čas. Pevnost jsme se tedy v tomto rámci snažili uchopit jako strukturu dlouhého trvání stanovující limity lidské zkušenosti a sociálního jednání. Braudel na rozdíl například od Lévi-Strausse chápal struktury jako jsoucí, „zdánlivě je posouval na rovinu determinant, i když snad jen v negativním smyslu omezujících lidské jednání“ a používal v tomto smyslu přirovnání k pomyslnému obecnému matematickému rámci, mimo nějž konkrétní operace nemohou existovat [Santamaria – Bailey 1984: 78–83].

Pokud Braudel jako příklad takové struktury vidí místo na pobřeží, které svoji výhodnou polohou zrodilo přístav, pak je tedy snadné použít Josefov jako analogii – příhodné místo na soutoku Metuje a Labe střežící strategickou zemskou komunikaci. Pokud bychom Braudelovo pojetí historické struktury uplatnili na Josefov, budeme se snažit vypovídat o čemsi, co překračuje fyzický rozměr stavby, tedy o konceptu formujícím myšlení i sociální jednání zdejších aktérů. Pevnost má totiž nejen prvoplánově vojenskou funkci, ale také funkci sociálnědisciplinační, kdy ve svých kasárenských objektech mocensky uzavírá, vyčleňuje a rozděluje tisíce vojáků a civilních obyvatel sloužících armádní posádce.

Teoreticky ukotvená historicko-sociální odpověď na prvotní otázku, co je vlastně pevnost v obecném smyslu fortifikace, musí zahrnout porozumění tomu, že pevnost je „imploze sociálního časoprostoru, snaha jej maximálně zpomalit. Nehybnost a trvání je jejím nejvladnějším smyslem, proto bývá stavěna. Z vojenské funkce bastionové pevnosti především vyplývá, že je složitě strukturovaným prostorem, sofistikovaným a téměř vědeckým způsobem určeným k co nejdražší – tedy nejpomalejší – a nejobtížnější směně za čas“ [Wohlmuth 2011: 9].

Evidenci pro platné použití konceptu dlouhého trvání přináší i jev, který jsem pracovně nazval „Anomálie pevnostního sociálního časoprostoru“ [Wohlmuth 2011: 54]. Co tento koncept znamená? Jeho pomocí jsem fortifikaci porozuměl jako implozi sociálního časoprostoru. Principem pevnosti je totiž znehybnění času, jež je skrze kvalifikované uplatnění vojenského inženýrství v průběhu obléhání získáván výměnou za sofistikované bráněný členěný prostor. Foucault stopuje takové porozumění fortifikacím do počátku 17. století, kdy nové galileovské koncepty vytlačily staré, středověké chápání prostoru jako umístění a poprvé přinesly koncepty prostoru nekonečného. Ideální bastionová pevnost, teoretizovaná, jak uvidíme, všemi významnými autory této doby, pak byla chápána jako nedobytná v tom smyslu, že byla interpretována jako absolutizovaný, přímo nekonečný galileovský časoprostor na podkladě své schopnosti tento prostor vyměňovat za čas v absolutně výhodném, nekonečném kurzu.

Janis Langins shrnuje tyto úvahy jdoucí od Nicola Tartaglii, přes Giacoma Lanteriho, Girolama Maggiho nebo Francesca de Marchiho a prostředí staro- a novoitalské školy až

⁹ Tyto Braudelovy koncepty jsou nejpatrnější především v jeho hlavním díle [Braudel 1972].

k *doyenu* francouzského inženýrského sboru Foucroy de Ramerourtovi ve druhé polovině 18. století. Všichni matematizovali potencialitu nedobytného, v tomto smyslu časově neko-
nečného prostoru [Langins 2003: 25–28]. Je zajímavé sledovat zbytkové projevy tohoto
přístupu ještě ve francouzském vojenském inženýrství 20. století v souvislosti s mýtem
Maginotovy linie. V této souvislosti považuji za vhodné uplatnit tento pohled také na pro-
blematiku předválečného československého opevnění.

Významný matematik, teoretik fortifikací a otec moderní balistiky Nicolo Tartaglia si
byl jist, že „opevňování je racionální archimedovská věda stejného typu, jaký se Galileo
snažil vytvořit v případě mechaniky. Věda založená na matematice snažící se dosáhnout
eukleidovského modelu formální dedukce z axiomatických principů (...) stoupenci opev-
ňování jako vědy zašli do krajnosti, ještě dále než tam, kde se vážnost opevňování snoubí
s vážností matematiky. Existovalo něco více, než pouhé náznaky, že z opevňování může
být vytvořena věda absolutní bezpečnosti“ [Langins 2003: 30–31]. V Tartagliově případě
jeho obzvláštní důraz na pevnost a neměnnost fortifikačních principů a nezdolnost z nich
odvozených projektů pramenil také z jeho tvrdé osobní zkušenosti s příliš krátkým trvá-
ním zastaralých fortifikací jeho rodného města Brescia, které padlo v roce 1512 ještě před
nástupem bastionového fortifikačního paradigmatu, jež nadlouho zvrátilo poměr síly na
stranu obránců a dalo vzniknout naději na „nedobytnost“ a skutečně dlouhé trvání ideál-
ních fortifikací.¹⁰

Braudelovy struktury jsou rozpoznatelné nejenom svým trváním, ale kromě toho pře-
devším svým dopadem na sociální jednání aktérů. Nestačí konstatovat, že tehdejší tvůrci
a demiurgové dominujících vojenskoinženýrských teorií a koncepcí, pevnosti projektovali
a interpretovali takovým způsobem, jaký je možné uchopit koncepcí dlouhého trvání. To
představuje nutnost vykazatelně se zabývat vlivem na sociální jednání [Santamaria – Bai-
ley 1984: 79], nutnost překonat to, co Santamaria a Bailey označují jako možný problém
vztahu „obsahu k temporalitě“, neboť obsah nelze jen dedukovat z teoreticky uplatnitelné
aplikace Braudelovy temporality na nějaký objekt [Santamaria – Bailey 1984: 80]. Tento
problém jsme v případě výzkumu v pevnosti Josefov překonávali pomocí druhé koncepce,
analyticky navazující na Braudelovo dlouhé trvání, a to Foucaultovy teorie heterotopic-
kých míst. Nutno dodat, že takový výzkum vlivu na sociální jednání musí zasahovat až do
současnosti.

Pevnost jako heterotopická struktura

Pokud bychom se měli dotázat, jak je možné rozkrýt logické vazby a konkrétní před-
určování sociálního jednání, které by tedy podle Braudela bylo možné nalézt v Josefově,
v ideálním pevnostním městě, naskýtá se jako vhodné teoretické ukotvení další text, kte-
rý představuje podnětné přispění Michela Foucaulta pro urbánní sociologii a antropo-
logii, a to v souvislostech tohoto výzkumu také druhý analytický nástroj pro zkoumání
soudobých dějin pevnosti Josefov. V roce 1966 Foucault v rozhovoru nazvaném *Utopie
et littérature* poprvé zmínil hypotézu, že sociální prostor obsahuje svébytnou kategorii

¹⁰ Kritický práh ve vývoji evropské vojenské revoluce a fortifikačního umění nastal teprve ve 40. letech 16. století,
poté, co byla na římských seminářích definitivně ukotvena bastionová fortifikace ve své základní dispozici,
profilu, technologii a strategii použití. Tomuto tématu jsem se věnoval ve své diplomové práci [srov. Wohlmuth
2013].

velice významných, zcela „jiných“ míst, která představují jeho narušení. Peter Johnson to komentuje slovy, že tím Foucault nevědomky založil svého druhu vědu o „heterotopiích (...) naprosto odlišných míst“ [Johnson 2006: 76].

V následující přednášce z března 1967 v Paříži se Foucault vyslovoval na stejné téma a vytvořil text, který se velmi rychle rozšířil a byl přeložen. Jedná se o text, představující pouhou skicu možného uvažování, jíž Foucault nikdy později nedoplnil. Pozdější komentátoři jako Peter Johnson [Johnson 2006: 75–90] sice upozorňují na značnou inspirativnost, ovšem i na teoretickou nedopracovanost celého konceptu, který má ovšem pro zkoumání pevnostního města velký význam. Postupně jsem Foucaultovu teorii heterotopických míst začal interpretovat jako instrument pro vytvoření sjednocujícího konceptu, který nám umožní překročit jednotlivé popisné nebo kauzální řazení událostí krátkého času a také pokus těmto událostem a tomuto sociálnímu jednání místních aktérů nějakým způsobem porozumět, což je hlavním úsilím historicko-sociálního přístupu. Struktury heterotopie, jak totiž ukázal terénní výzkum, jsou na místě vnímány a ovlivňují jednání aktérů.

Prostor je pro Foucaulta především souborem vztahů mezi různými místy. Každé místo je definováno souborem vztahů a mezi všemi místy v sociálním prostoru je možné identifikovat právě dvě, která „ruší, neutralizují nebo převrací“ typické soubory vztahů ostatních míst [Foucault 1998: 178]. Tato místa s touto funkcí vzhledem ke vztahům ostatních míst nazývá Foucault utopiemi a heterotopiemi a inspiruje se přitom pojmem utopie jako místa, jež nemá vlastní lokalizaci a „udržuje se skutečným prostorem společnosti skrze obecně inverzní vztah“ [Wohlmuth 2011: 10].

Foucaultovo expoze je stručné a kategorizující. Pro nás je důležitá zejména jedna rovina jeho obsahu. Ačkoli to Foucault explicitně neuvádí, tak se v diskutované historické době, kterou dále analyzuje v dalších pracích (zejména *Dohlížet a trestat*), kdy probíhala změna panujícího disciplinačního paradigmatu, ve společnosti objevují zvláštní místa, jež označuje jako deviační heterotopie. Jaké kategorie tedy Foucault vidí v heterotopických místech a institucích?

Jejich první vlastností je výkon sociální moci, zejména ve smyslu správy sociální deviance. V nich jsou postupně uzavíráni lidé porušující sociální normy, nejlepším příkladem jsou „špitály“, donucovací pracovny, později specializovanější ústavy pro choromyslné, vězení a další instituce, z čehož zřetelně plyne, že Foucault chápe heterotopická místa jako struktury poskytující sociální vyloučení pro nositele sociální deviance, jež jsou v heterotopických místech uzavíráni; jde o místa, která v duchu jím popisovaného nového disciplinačního paradigmatu provozují onu ekonomii suspendovaných práv.

Druhou kategorií, jíž Foucault rozpoznává, je jasný řád, způsob fungování, který je schopen konstantního působení navzdory společenské změně. Dobrou ilustraci tak představuje Foucaultem používaný příklad hřbitova. V tradiční i moderní sekularizované společnosti prochází hřbitov jako místo i instituce skutečně dramatickými změnami, ale jeho charakter přetrvává.

Třetí kategorií, která se pro výzkum pevnostního města ukázala jako významná, představuje schopnost svého druhu kontrapozice sociálního časoprostoru, pokud jde o jeho vrstvy a subkategorie. Foucaultem uváděné příklady jako kino nebo divadlo na jednom umístění mají schopnost proti sobě stavět řadu dalších nekompatibilních umístění. Později během analýzy získaných evidencí uvidíme více.

Čtvrtá kategorie by se dala nejlépe definovat pomocí Braudela jako schopnost heterotopii překračovat hranice krátkého událostního času. Foucault používá pojem heterochronie, který je možné nejlépe rozvést jako časoprostorovou diskontinuitu. Heterotopie jako místo, jež proti sobě nejen staví různá umístění, ale především, kde je možné zřetelně rozpoznat několik koexistujících vrstev historického času. Heterotopie má za následek to, že „se lidé naprosto rozejdou se svým tradičním časem, a hřbitov je tedy opravdu vysoce heterotopickým místem“ [Foucault 1998: 182]. Pomocí Braudelovy koncepce dlouhého trvání tak lze pochopit například Foucaultovy příklady hřbitova, muzea a knihovny jako heterotopických míst západní civilizace, která mají tendenci nekonečně hromadit čas. Úplný rozchod s tradičním časem lze uchopit v rámci Foucaultových prací o novém disciplinačním paradigmatu, kdy například žáci škol, vojáci nebo vězni rovněž zažívají akutní rozchod se svým dosavadním časem a jeho novou, hierarchickou reglementací. Tento Foucaultův princip lze interpretovat jako v podstatě identický s Braudelovým nárokem na to, aby struktury dlouhého trvání nejen trvaly, ale také zahrnovaly „simultánnost, to jest kombinovanou přítomnost minulosti, současnosti i budoucnosti v objektu historického zkoumání“ [Santamaria – Bailey 1984: 79].

Pátý a poslední princip Foucault popisuje jako prostorovou uzavřenost a reglementaci heterotopického místa, do něhož „obecně řečeno (...) se nedá jen tak vkročit“ [Foucault 1998: 183]. U vězení, kasáren nebo pevnostního prostoru je to zcela evidentní. Vstup a výstup je zřetelně autoritativně regulován, nebo nepřehlédnutelně vyznačen.

Heterotopická místa popisuje Foucault v podstatě jako historickosociální struktury (ačkoli to výslovně neuvádí, velká většina z nich vzniká v raném novověku) trvajících bez ohledu na sociální vývojové procesy, nebo schopné s nimi dosáhnout synchronicity. Jsou to místa, kde čas dlouhého trvání ukazuje na stále stejný soubor vztahů.

Při zkoumání Josefova jako ideálního pevnostního města jsem postupoval vlastně teoreticky obráceným způsobem než ostatní autoři, kteří se začínají fenoménem *living history – re-enactmentu* zabývat. Ti svoji perspektivu odvíjejí od jednotlivců – narátorů, informátorů. Zkoumání historickosociologické, v duchu Kockova a Wehlerova chápání teorie, podle modelu heterotopických struktur (Braudel – Foucault) naopak jako svůj výchozí bod pojímá strukturu, nikoli aktéry.

Diskutovaným souborem vlastností Foucault popsál zvláštní, jakoby uskutečněné utopie, jež svými vlastnostmi invertovaly okolní prostor. V případě aplikace této teorie na zkoumání prostoru ideálního pevnostního města jsem nakonec vytvořil ještě tři dodatečné analytické kategorie, které by se daly použít jako komplementární právě pro zkoumání takového prostoru podle heterotopické teorie.

Teoretický rozvoj historické heterotopologie Josefova

Zdůrazňují-li Johnson nebo Hetherington, že Foucaultovu teorii heterotopických míst lze vnímat jako velmi intelektuálně provokativní, ale naneštěstí nepřilíš zpracovanou a nedokončenou, potom se tedy následné snahy na tomto poli musí týkat mimo jiné toho, jaké soubory vztahů mezi prostorem heterotopie a v něm uzavřenými aktéry jsou nastolovány.

Pokusil jsem se proto o definici tří nových kategorií heterotopického místa, které v případě pevnostního města doplňují a rozvíjejí Foucaultovu výchozí pěťici charakteristik.

Nejprve se ale musíme zamyslet nad skutečností, že Josefov je takzvaně ideální pevnostní město. Není to organicky rostlé město obkroužené linií nového opevnění, ale projekt postavený na zelené louce. Jak jsme se již zmínili, druhá polovina 18. století je Foucaultem charakterizována jako období hluboké sociální změny disciplinačního paradigmatu. Jak ovšem ukazuje například Michael J. Lewis, tak již v 17. století pevnostní teoretici zcela standardně rýsovali své představy ideálních měst coby samostatný žánr, přičemž za složitá pásma bastionové fortifikace umísťovali stále pravidelnější a uspořádanější prostor [Lewis 1994: 24–36] a „je to sice podivné, ale už ideální renesanční město neutvářela ani tak Venuše, jako spíše Mars, tedy nikoli abstraktní vnímání krásy, ale válečné nezbytnosti“ a vojenská geometrie se stávala disciplínou, jejímž účelem bylo především vytvořit „jasný hierarchický systém“ [Lewis 1994: 24]. Již historicky první ucelený koncepční spis tohoto žánru, práce Albrechta Dürera nazvaná *Ettliche Underricht zu Befestigung der Stett, Schlosz und Flecken*, vydaný roku 1527 v Norimberku, projektuje uvnitř hradeb takové město. Aniž bychom zacházeli do zbytečných detailů, zmiňme, že v tomto ohledu představuje badatelsky nejhluběji uchopené, ideálně projektované pevnostní, reprezentační vladařské město, jemuž se rozsáhle věnovala Martha Pollak¹¹, savojský Turín.

Samotný klasik vojenského inženýrství Vauban vyprojektoval celou řadu takových měst, která jsou zřetelně hierarchicky uspořádaná a přísně podřízená vojenskému účelu, vzpomeňme jeho *magnum opus* Neuf-Brisach nebo například Sarrelouis; takto strukturovaný prostor obsahují i jeho citadely v Lille, Strasbourgu a v dalších městech. Idea racionálního, utilitárního členění prostoru i za fortifikací se stala běžnou součástí řemesla vojenského inženýrství. S českými dějinami je v dané době pouze nepřímě spojeno jen jedno ideální pevnostní město, z něhož pomyslně přišel zimní král Friedrich Falcký. Je to falcký Mannheim, typická inkarnace Marchiho holistického „želovitého“ konceptu ideálního pevnostního města vybaveného vladařskou citadelou.¹²

Přísně rozčleněnému městskému prostoru přibyl během vývojového procesu vojenské revoluce v 16. století další prvek – kasárenské budovy. Není náhodou, že instituce kasáren se upevnila znovu v bastionové pevnosti, tentokrát v další paradigmatické stavbě – antverpské citadele postavené Francescem Paciottem z Urbina v roce 1567. Racionalizace ubytování a kontroly armády přivedla armádní velitele ve Španělském Nizozemí poprvé v zimě 1572–1573 k vytvoření dočasných malých standardizovaných dřevěných ubytoven zvaných *barracas*, nejprve v dobytém Haarlemu, a pak i na řadě dalších míst, v pevnostech Antverpy, s’Hertogenbosch a dalších. Posléze se začala stavět permanentní rozsáhlá zařízení a „v citadelách (...) byla kasárna větší a nacházela se uvnitř městských hradeb“, píše Geoffrey Parker [Parker 2004: 166–167]. Vojáci byli najednou odděleni od civilistů, už se nenacházeli na kvartýrech v malých skupinkách, už byli prostorově vyčleněni a vyděleni od ostatních.

Ideální pevnostní město tak zřetelně rozděluje a vylučuje a „oba dva principy – vyloučení i rozčlenění – jsou způsoby, jak uplatňovat moc nad lidmi“ [Vacková 2010: 82].

¹¹ Pollak během svého dlouholetého výzkumu podrobně analyzovala postupnou metamorfózu savojského Turína do podoby ideálního prostoru, který byl zamýšlen coby rovnocenné vladařsky reprezentativní, militární a sociálně disciplinační prostor.

¹² Projekt Mannheimu byl zahájen v roce 1606 kurfiřtem Friedrichem IV. a na místě postupně dlouhodobě vzniká organický celek ortogonálního ideálního bastionového pevnostního města s citadelou (Friedrichsburg) podle explicitního standardu novoitalské fortifikační školy.

Disciplinárně, mocensky uspořádaný prostor ideálního pevnostního města se tak stává jednou z takzvaných modalit prostředků, jedním z kontrolních mechanismů, jakým je moc vykonávána – modalitou, která je sice fixně, ale nikoli explicitně uspořádána [Vacková 2010: 83–86]. Jakým způsobem se to děje? Zde se již dostáváme k navrhovaným třem doplňujícím kategoriím heterotopického místa, které by mohly v rámci dalšího výzkumu představovat dodatečné analytické prostředky.

První kategorií je konspektualita, pohledovost. Josefov je jako ideální pevnostní město protkáno dlouhými rovnými ulicemi, které nemají téměř žádné výčnělky, zákoutí nebo ohyby. Chodec je zde neustále vnímán na velkou vzdálenost z mnoha potenciálních míst, stejně tak je neustále vystaven množství pohledů, je snadno a přehledně kontrolován.

Druhým pojmem je segmentárnost, přerývaný charakter prostoru. Josefov se člení do jasných, drtivou většinou pravouhlých struktur. Kasárny, velitelství, zbrojnice, sklady, prostory řemeslníků, sakrální budovy, to vše se soustřeďuje do jasně ohraničených celků. Každý, kdo respektuje sociální řád, je rovněž prostorově omezován a řízen, je mu přidělen určitý prostor.

Třetím pojmem je disciplinarita, podle mého soudu samotná disciplinární kvalita prostoru. Představte si ji na příkladu nejjednoduššího pohybu v ideálním pevnostním městě. Již chůze v segmentárním prostoru se stává svého druhu jednou z mnoha Foucaultových disciplín těla. Chodec nevstupuje do vlnících se uliček, jež se organicky protínají a navazují na sebe tak, jak vznikaly v přirozeně rostlém městě. Chodec v pevnostním městě během pohybu činí souvislou řadu vpravo/vlevo v bok a pochodem v chod a při chůzi ortogonálně uspořádaným, pravouhlým, přerývaným prostorem se účastníme pomyslného hromadného pořadového cvičení. Disciplinární kvalita prostoru je ještě zřetelnější v druhém případě vnitřního uspořádání ideálního pevnostního města, to jest v uspořádání radiálním. V něm jsou konspektualita, segmentárnost i disciplinarita prostoru ještě mnohem výraznější. Radiální model lze použít jako metaforu srovnatelné síly s Benthamovým Panoptikem, s nímž Foucault pracuje.¹³

Zkoumání těchto tří nových kategorií heterotopického místa, jež jsou specificky vztažené k ideálnímu pevnostnímu městu uchopenému jako heterotopická lokalita představuje další fázi dlouhodobého terénního výzkumu, který v Josefově a v Terezíně autor podniká.

Heterotopie, dlouhé trvání a josefovská *living history*

Terénní výzkum, který v Josefově a Terezíně probíhá od roku 2009, poskytl a stále poskytuje bohatý materiál evidencí v souvislosti s heterotopickou teorií. Zde se zastavíme u jednoho problému. Aktivity *living history* jsou často pojímány jako zájmová volnočasová činnost nebo festivity, jako každodennost překračující akce téměř karnevalového nebo divadelního charakteru, jež by bylo možné snadněji interpretovat jako mající nikoli disciplinační, ale naopak emancipující dimenzi.

Moje interpretace prostoru pevnostního města Josefov jako heterotopie jde ale opačným směrem. Napsal jsem dříve, že „pokud máme chápat utopii jako místo lineárně v čase a prostoru budoucím, před námi pak se tedy josefovská heterotopie neustále posouvá

¹³ Zde je v odborné literatuře patrně nejčastějším uváděným příkladem projekt pevnosti Palmanova (Furlandsko) nebo ostatně již zmíněné hlavní Vaubanovo dílo Neuf Brisach. Viz například klasická Duffyho díla.

opačným směrem, směrem k okolnostem svého vzniku, kdy do ní byla otisknuta logika osvícenského utilitarismu a racionalizujících kasárenských koncepcí pohledu na společnost“ [Wohlmuth 2011: 13]. Jak je patrné z evidencí získaných z terénního výzkumu, Josefov pojatý v souvislosti s aktivitami typu *living history* jako heterotopie, má čas krátkého trvání, ale takový, jenž vykazuje celý sled variací v základním čase dlouhého trvání odrážející heterotopické kategorie disciplinace, hierarchizace a vyloučení.

Co to znamená? Přistoupit na zkoumání nějakého jevu pomocí heterotopické teorie znamená podniknout zkoumání, které se dá podle Hermanna M. Müllera-Karpeho označit pracovním jako izofenomenologické – předpokládáme, že zkoumáme stejný jev v různých historických časech, vyjadřujeme fakt „nesoučasnosti současnosti“ [Vašíček – Mayer 2008: 175]. Činím tak proto, že teprve použití takového instrumentu umožňuje dosáhnout porozumění smyslu, který místní aktéři přikládají aktivitám *living history* a na který se zatím práce věnované tomuto tématu netáží.

Když v roce 1980 Místní národní výbor v Jaroměři vyslovil souhlas s tím, aby neformální skupina zájemců o vojenskou historii mohla začít využívat starou kasematu ve strážnici objektu Ravelin XVII, začala se obrazně řečeno psát historie josefovských aktivit *living history*.¹⁴ Nejprve soukromě a neformálně, později v rámci organizace Klubu vojenské historie Josefov, kterou politicky zaštitila místní pobočka Svazarmu, začaly být podnikány dobrovolné rekonstrukční a záchranné práce na pevnostním systému a v roce 1980 se také odehrála první typická aktivita *living history*. Protagonista těchto snah Karel Kulhavý vzpomíná na to, jak se svými přáteli uspořádal „střelby ze starých pušek (...) kdo měl, tak si na sebe oblékl starou vojenskou uniformu a při té příležitosti jsme udělali i průvod městem“.¹⁵ Tato mimořádně úspěšná akce byla jakýmsi počátkem systematictějších aktivit typu *living history*. Konkrétní historii těchto vojenskohistorických snah jsem zpracoval ve své bakalářské kvalifikační práci, kde jsem sledoval postupnou generační výměnu v původním KVH, vznik dalších organizací jako Retranchment XVIII nebo Ravelin XIV, které se zaměřovaly na jednotlivé objekty a jejich rekonstrukci, naposledy pak v Josefově v roce 2012 vzniklo další sdružení Bastion No. X – pevnost Josefov.

Tyto z historického i památkářského hlediska rozsáhlé a náročné aktivity ale nejsou tématem tohoto textu. Bylo by možné je jistě zachytit diachronicky historickou metodou ještě detailněji, než jsem učinil ve zmíněné práci, ale to hlavní bylo pokusit se porozumět ve světle již diskutovaných, ale i nových evidencí přikládanému smyslu těchto aktivit a odpovědět na otázku, zdali je možné je pojmut nějakým způsobem konceptuálně.

Během rozboru uplatnitelnosti konceptu dlouhého trvání a koncepcí nedobytnosti, časoprostorové nekonečnosti pevnosti jsem uvedl, že takové úvahy byly typické pro raně-novověký fortifikační diskurz. Jsou ovšem přítomné i na místě.

Tyto koncepte dlouhého trvání a až nehybného času pevnosti jsou místními aktéry vcelku často uplatňovány. Pevnost Josefov byla vyprojektována na základě dobově velmi pokročilé koncepce modifikované Mezierské školy inženýrem Claude Benoitem Duhamellem du Querlonde. Tuto koncepci všichni aktéři ze zmíněného výzkumu hodnotili jako v podstatě nedobytnou. Materiál sdružení Retranchment No. XVIII uvádí, že pevnost byla tehdejšími válečnými prostředky nezničitelná [Knetl 2001]. Postava generála Querlonda

¹⁴ Rozhovor č. 1 s Miroslavem Vašatou, archiv autora.

¹⁵ Tamtéž.

během inscenace nazvané Rekonstrukce položení základního kamene pevnosti Josefov, která byla uspořádána v roce 2010 v rámci každoroční josefovské slavnosti deklarovala shromážděným, že jejich přičiněním se pevnost může stát jistě nedobytnou, k čemuž postačí jen malá přízeň štěstěny. Ve své práci jsem částečně rozebíral zajímavý fenomén intertextuality, tj. nerefektované postupné rozšíření této figury nedobytnosti¹⁶ pevnosti Josefov i v celé řadě dalšího soudobého materiálu, obsaženého jak v popularizačních průvodcovských a turistických příručkách, tak i v odborných textech typu diplomových prací [Wohlmuth 2011: 55–56].

Detailnější zkoumání této intertextuality by ale překračovalo rámeček tohoto materiálu. Nicméně místní aktéři pevnost označují pomocí absolutizovaných pojmů, vyjadřují přesvědčení, že je nejen nejpokročilejším dobovým projevem fortifikačního umění, ale že její autor byl objektivně nejlepším vojenským evropským inženýrem svého století, pevnost byla ve své době schopna odolat jakémukoli útoku a představuje památku absolutního, světového významu [Wohlmuth 2011: 56].

Nedobytnost, chápána jako klíčová sociálně-symbolická kategorie, proniká do mnoha textů. Níže diskutovaný projekt gigantické věznice, jež měla být v Josefově vybudována s příznačným názvem Ostrov naděje, použil následující slova: „Josefovská pevnost je dominantou seskupení budov s nedobytnými hradbami, které budí respekt, řád a disciplínu“ [Ostrov naděje 2006: 3].

Třetí a čtvrtý Foucaultův princip, vlastní jádro heterotopické teorie, popisuje na první pohled nesnadno srozumitelnými slovy schopnost heterotopického místa „postavit proti sobě na jednotlivém skutečném místě několik navzájem neslučitelných umístění“ [Foucault 1986: 181]. Jak je možné tomu porozumět a jaké evidence jsem hledal? Pokud uvážíme aktivity *living history*, tak tyto dva principy jsem interpretoval jako rozmazávání konvenčních a v krátkém událostním čase snadno pochopitelných hranic toho, co je chápáno jako reálné a co jako úmyslně inscenované – divadelní, imaginární. V Josefově nastává celá řada momentů, kdy není možné v rámci událostní historie krátkého, lineárně pojatého času, jednoznačně říci, „jaký akt a jaká prostorová (a následně i časová) rovina je onou pravou skutečností, kterou bychom očekávali v našem pravidelně lineárně ubíhajícím čase“ [Wohlmuth 2011: 56].

Konkrétní slavnosti a rituály v *living history*

Každý rok se v Josefově odehrává celá řada slavností a rituálů, které jsou dlouho opakovanou, již klasickou součástí kontinuálních snah o záchranu a rekonstrukci pevnosti. Uvedme několik příkladů včetně interpretace podle třetího a čtvrtého principu heterotopie.

Na úvod jeden příklad přímo z Josefova: dne 27. března 2010 se v Josefově konal rituál svěcení nového pevnostního praporu.¹⁷ Skupina příslušníků vojenskohistorického sdružení Ravelin XIV, doprovázená členy dalších jednotek, nese v pochodovém útvaru prapor směrem k josefovskému kostelu Nanebevstoupení Páně. Událostní historie neproblematizující otázky historického času a smyslu sociálního jednání by nyní zřejmě použila

¹⁶ Z hlediska současné vojenské historie i dobové fortifikační teorie a vojenského inženýrství se ovšem jedná o mýtus. Odolnost dobových fortifikací, stavěných podle (post)vaubanovských modifikovaných systémů například systematicky rozebírá John Muller.

¹⁷ Terénní deník autora.

přídavné jméno „imaginární“ – prapor, uniformy, zbraně apod. Když se otevře brána kostela, k rituálu se ovšem přidá Petr Boháč, josefovský římskokatolický farář. Ten v doprovodu dvou ministrantů následně provádí skutečný obřad požeňání, který pro něj nese hluboký význam. „Já, když dělám takové věci, tak to nikdy nedělám jako divadlo (...) máme v církvi život svátostní, máme svátostiny, mezi které patří i žehnání (...) Mnozí to podle mě viděli jako vzpomínku, jak to bylo, ale u lidí, kde byl rozvinutý pohled víry, viděl jsem, že to vzali i duchovně (...) oživení nejen praporu, ale i toho, proč město a pevnost zde vznikala.“¹⁸

Již požeňaný pevnostní prapor následně odnáší vojenskohistorická jednotka na Bastion č. 1, kde je slavnostně vztyčen. Tento akt již nemá obecenstvo. Vojáci stojí v pozoru a salutují a „čest je vzdávána pevnostnímu praporu jako takovému, nikoli replice. Pevnostní prapor nese živý, pro aktéry reálný význam“ [Wohlmuth 2011: 58].

V pátek 8. října 2010 se v pevnosti Terezín v rámci josefinských slavností konal v podstatě totožný rituál. Večer se v kostele Vzkříšení Páně shromáždilo několik desítek místních občanů, většina uniformovaných členů Klubů vojenské historie, ovšem mimo jiné také tereziňská starostka v oděvu civilním, tajemník tereziňské radnice v dobové uniformě z druhé poloviny 18. století a také zástupci josefovských spolků. Tentokrát rituál prováděl přímo biskup litoměřický, Mons. Jan Baxant. Posvětil prapory všech klubů vojenské historie, které se slavností účastnily. Prapory položené před oltářem vykropil svěcenou vodou a pronesl konsekrační formule z příslušného katolického benedikcionálu. V rozhovoru pak uvedl, že rituál požeňání pro něj byl zcela reálný (byl osloven radnicí města Terezín) a pokračoval: „Několika akcí jsem se již v minulosti zúčastnil a rád přijmu pozvání i na další, pokud bude zájem.“¹⁹

Žehnané předměty také označuje za reálné vojenské prapory symbolizující sepětí určité komunity lidí sjednocených společnou věcí.²⁰ V časovém horizontu původního textu již nebylo možné zachytit, že během josefinských slavností roku 2012 byl znovu uspořádán rituál svěcení předmětů klubů vojenské historie, tentokrát repliky tříliberního polního děla. V tomto případě panovala důsledná snaha rituál performovat v souladu s katolickou věroukou, ovšem celebrant byl „imaginární“, jednalo se o jednoho z členů vojenskohistorických sdružení. Po rituálu svěcení z roku 2010 pak účastníci v civilním i dobovém oděvu vyšli před kostel, kde množství členů vojenskohistorických sdružení před prapory pokleklo a složilo dobovou vojenskou přísahu. Obsahově totožný rituál přísahy a svěcení nového praporu se odehrál o rok později během josefinských slavností v roce 2013, kdy jej celebrowala totožná osoba jako v roce 2012 a předmětem sakralizace byly znovu nové vojenské prapory.²¹

Související evidencí je také již dříve diskutovaný rituál kladení věnců a vzdávání cti padlým vojákům z 1. světové války, které se konalo 10. 4. 2010 znovu v Terezíně. V jednom z mála systematicky udržovaných úseků pevnosti, v pasáži kolem Ravelinu XVIII, se konala vojenskohistorická vzpomínková akce nazvaná Osud pevnosti Przemysl 1914/1915

¹⁸ Rozhovor s Petrem Boháčem č. 1, archiv autora.

¹⁹ Rozhovor s Janem Baxantem č. 1, archiv autora.

²⁰ Rozhovor s Janem Baxantem č. 1, archiv autora.

²¹ Terénní deník autora. Pomocí informátorů a další práce s prameny bylo vyloučeno, že by se mohlo jednat například o administrátora sousedící bohušovické farnosti, Adriana Pavla Zemeka O. Praem., který spravuje rovněž tereziňský kostel Vzkříšení Páně.

prezentovaná jako rekonstrukce bojů o tuto strategickou rakouskou fortifikaci na ruské frontě během 1. světové války. Početná skupina nejméně několika desítek členů různých klubů vojenské historie (včetně josefovského) se v průvodu odebírá na pevnostní hřbitov. Spolu s nimi přicházejí i dvě civilní osoby, starostka města Růžena Čechová a tajemník radnice Miloslav Kubíček. Otevírá se fenomén nesoučasné současnosti a vojáci z řad KVH jsou přítomni v dobových uniformách, ale oba představitelé městské samosprávy v současném občanském oděvu. Příslušníci historických jednotek po příchodu nastoupí do útvaru před pomníkem, skloní prapory a vzdávají čest a skupina uniformovaných členů KVH společně s oběma zástupci města pokládá věnce u památníku. Přítomní vojáci z jiného historického času salutují, civilní úředníci z aktuálního času krátkého trvání se klaní. Kromě nich na místě není nikdo přítomen.

O dva roky později po rituálech z roku 2010, jež byly jako jedny z prvních zachycených, jsem získal další významnou evidenci, tentokrát pocházející z akce pořádané dne 2. září 2012 znovu aktivisty z řad různých organizací vojenské historie v Olomouci na poutním místě Svätý Kopeček a v prostoru pevnosti Fort Radíkov, kterého se mimo jiné účastnila početná historická vojenská jednotka z josefovského Klubu vojenské historie. Hlavním symbolem byla „rekonstrukce“ inspekční návštěvy rakouského císaře Františka Josefa I. na fortu, přičemž se ovšem hlavní uvítání postavy císaře konalo u historických kramářských bud u baziliky. Postava císaře byla obřadně vítána a obdarovávána. Jeden z darů, který prezentující představoval, byl obraz Panny Marie, jenž byl podle tvrzení pořadatelů nedávno posvěcen knězem přímo v místní bazilice Svätý Kopeček. Postava císaře dar s díky přijala a následně pořadatel dodal, že stejný svätý obrázek, tentokrát s postavou archanděla Michaela, rovněž posvěcený při stejné příležitosti, byl darován služebně Městské policii města Olomouc.²² Další průnik současnosti nesoučasného jsem pak zaznamenal například díky tomu, že po celou dobu akce se na Fortu Radíkov mezi „kostýmovanými“ členy klubů vojenské historie pohyboval člen a aktivista politické strany koruna česká, vybavený dobovým rakouským vojenským praporem.²³

I pokud si položíme v případě všech analyzovaných slavností a rituálů otázku, co je „reálné“ a co je úmyslně divadelně, imaginárně „inscenované“, kde se nalézají hranice, nepodaří se nám podle mého soudu odpovědět, pokud bychom zůstali v rámci diachronní historické metody a koncepce lineárního času krátkého trvání. Kdyby šlo o vědomé inscenace, musíme předpokládat jednu zásadní dualitu – a to mezi účinkujícími a diváky.

Zprvė u mnoha rituálů není přítomno žádné obecnostvo, a přesto se pravidelně konají. Zadruhé by se také předpokládalo, že aktéři vnímají a reflektují imaginárnost události, že rozumí její inscenovanosti. To ve zmíněných případech – a vlastně i v všech ostatních citovaných případech – však chybí. Fenomén nesoučasné současnosti, tedy promíchávání rovin historického času na pozadí přisuzování vážného neinscenovaného smyslu různými skupinami aktérů, nechyběl na téměř na žádné sledované akci. Protagonisté slavností a rituálů je chápou jako nesoucí skutečný, reálný smysl. Sakrální úkony jsou jejich protagonisty charakterizovány jako reálné. Celebrant pronáší přijímané požehnání, přítomní aktéři zakoušejí symbolickou manipulaci se znaky nesoucími zřetelný smysl. Jedná se o různorodé zbraně, vlajky a prapory, posvěcené obrázky a kultovní

²² Terénní deník autora.

²³ Terénní deník autora.

předměty, památníky a pomníky, pokládané květiny, pronášené přísahy a kladené věnce, jež nejsou chápány jako divadelní rekvizity, ale jako skutečné předměty, symboly s „reálným“ významem.

Mohli bychom být v pokušení prohlásit, že právě tato „rekonstrukce“ je míněna, když je většina akcí typu josefinské slavnosti označována jako bitevní ukázka, jako rekonstrukce boje například ze sedmileté války, což při byť letmé vojenskohistorické kritické analýze zcela neobstojí. S pomocí heterotopické teorie si troufám tvrdit, že je rekonstruován a vytvářen a sdílen právě význam a smysl, odkazující na základní kvalitu struktur dlouhého trvání mimo náš bezprostřední čas. V tomto případě je tedy věcná, obsahová historická kritika způsobu, jakým se provádí „rekonstrukce“, v rámci tohoto teoretického přístupu nadbytečná.

Analyzované symboly mají takovou kvalitu, jejichž nepřítomnosti se želí, chápe se jako symbolická újma. Když se dne 7. července 2012 v Josefově konala vojenskohistorická akce „rekonstruuující“ a zpodobňující legionářskou bitvu u Zborova, měla se u pomníku ruských válečných zajatců z 1. světové války na josefovském pevnostním hřbitově konat vzpomínková mše, kterou měl celebrovat pravoslavný pop. Teprve na místě se pořadatelé sdělilo, že z časových důvodů se mše konat nebude.²⁴ Organizátoři, včetně zahraniční vojenskohistorické jednotky, zde ruského 194. pěchotního troicko-sergejevského pluku, vyjádřili velkou lítost.²⁵

Jde také o symboly, jejichž skutečnost v rámci dlouhého trvání je možné doložit tím, že se o ně svádí symbolický střet. Zmíněná legionářská akce byla nesena étosem vojenských i politických tradic masarykovské První republiky. Bok po boku „imaginárních“ vojenskohistorických sdružení se v ní angažovala zcela etablovaná „současná“ uskupení typu Československé obce legionářské nebo Klubu přátel pplk. Karla Vašátky, což vyvolalo reakci v řadách lokálních vojenskohistorických sdružení, které prosazují začasť étos a symboliku rakousko-uherskou. Vznikl konflikt obou symbolických systémů, kdy se například příslušníci sdružení Retranchment XVIII, která obvykle stojí jako organizátoři za velkou většinou místních akcí, nejen na této akci vůbec nepodíleli, ale mimo jiné se v prostoru ležení legionářů pohybovali v rakousko-uherské vojenské výstroji nebo žlutých tričkách s potiskem rakouského dvojhavého černého orla.²⁶ Jeden z nich v prostoru ležení nosil repliku rakousko-uherského pevnostního praporu. Další z nich na svém profilu na sociální síti nejméně týden před akcí a dva týdny po akci umísťoval množství odkazů na historické polemické a politické materiály popírající takzvanou zborovskou legendu, kriticky hodnotící legitimitu založení Československé republiky a vyjadřující legitimistickou věrnost ideji podunajské monarchie. Symboly, o něž je veden takovýto střet, nemohou být aktéry chápány jako nereálné.²⁷

Nereálné a divadelně zinscenované nemohou být ani symboly, kterým je ve stejné souvislosti vzdávána čest ve zcela konkrétním dějinném odkazu. Když se dne 17. července 2011 konala hlavní část programu josefovské slavnosti, to jest „bitevní ukázka“ v prostoru před Bastionem I a Ravelinem XVII, závěrečný nástup vojenskohistorických jednotek dostal nečekanou tečku. Těsně před koncem velící důstojník zavelel k čestné salvě a minutě

²⁴ Terénní deník autora.

²⁵ Terénní deník autora.

²⁶ Terénní deník autora.

²⁷ Terénní deník autora.

ticha za Otto Habsburga zesnulého 4. července 2011, což respektovalo i veškeré obecnstvo. Otto byl označen jako poslední dědic svatováclavské koruny a k jeho jménu přibyl predikát *von*.²⁸ Během rituálu stahování pevnostního praporu v Josefově, konaného pravidelně úmyslně na státní svátek výročí založení Československé republiky, v tomto případě dne 28. října 2012, zazněla na místě reprodukováná rakousko-uherská státní hymna (původní dobová *Volkshymne*, jež začínala známými verši Zachovej nám, Hospodine, císaře a naši zem), které vzdávala čest nastoupená vojenskohistorická jednotka, jejíž někteří členové text zpívali. Vojenskému stanu pak dominoval portrét posledního rakousko-uherského panovníka Karla I.²⁹

Podobných rituálů se na místě odehrávalo více, mohli bychom se zmínit například o inscenovaném aktu svěcení základního kamene pevnosti v rámci josefovských slavností 17. července 2010, nebo znovusvěcení nových replik pevnostních děl ze dne 2. dubna 2011, které se odehrálo na nádvoří josefovského Bastionu č. I. Vojenskohistorická sdružení navíc pořádají vlastní rituály, během nichž si rozdělují různá vyznamenání, čestné stuhy na prapory apod.

Tyto heterotopické a heterochronické rituály, v nichž se v rámci vnímaného hlubokého smyslu pro aktéry kříží několik významových rovin a vrstev historického času, jsou integrální součástí fenoménu *living history / re-enactmentu* v Josefově, Terezíně i na jiných souvisejících místech. Pokračující výzkum v tomto terénu neustále hromadí další evidence v tomto smyslu.

Již nyní je jich však dostatek na to, abychom mohli vojenskohistorické akce konané v pevnosti Josefov i na podobných místech interpretovat pomocí heterotopického konceptu, zde konkrétně ve smyslu Foucaultova třetího nebo čtvrtého principu. Protikladnost různých umístění je v rámci jednoho místa evidentní v několika historických časech zároveň, sociální jednání aktérů je postaveno na symbolické komunikaci, kterou není možno označit za imaginární nebo úmyslně „scénický“ produkovanou, ale v dlouhém trvání pevnostního města za jistě reálnou. Teoretický model heterotopické struktury dlouhého trvání je zde instrumentem, jenž poskytuje možnost porozumění sociálnímu jednání místních aktérů, které by se jinak jevilo jako stěžejí pochopitelné a protikladné.

Druhý heterotopický princip, to jest sociální disciplinace, se rovněž často odráží v jednání místních aktérů a obecně v tematice *living history*. Již jsme se zabývali tím, jak se v rámci procesu vojenské revoluce v bastionových pevnostech rodila prvořadá disciplinační instituce – kasárna. Ve své kvalifikační práci jsem se tomuto tématu věnoval obšírněji, zde bych ale chtěl zmínit příklady sociálního jednání a symbolické praxe. Raněnovověký voják byl v rámci nového disciplinačního paradigmatu v osvícenských armádách vlastně zcela znovu socializován. Naverbovaný člověk se musel „nadobro zbavit svých nízkých rolnických zvyků a nectnosti“, přičemž šok z přechodu byl značný. V disciplinační instituci je člověk neustále kontrolován, mimo jiné na základě na první pohled absurdní detailní péče o výstroj, stejnokroj a zbraně. To bylo způsobeno také tím, že vojáci začali být chápáni jako reprezentace moci, jako součástky racionální mašinerie snažící se do detailu vylučovat náhody, nepravidelnosti a nepořádek. Foucault ve svém díle podrobně stopuje a analyzuje

²⁸ Terénní deník autora.

²⁹ Terénní deník autora. Jednalo se o barvotisk ze současné polské katolické produkce, zobrazující „Blahoslaveného Karla I.“ ve vojenské uniformě.

tento postupný nástup sofistikované „disciplinární technologie“, která nahrazuje starší druhy trestání a ovládnutí lidí a je primárně zaváděna v oblasti vojenství [Dreyfus – Rabbinow 1982: 153].

Kluby vojenské historie tuto nyní již sebedisciplinaci do značné míry replikují. Míra finančních výdajů, pozornosti a úsilí, nutného pro udržování jejich výstroje a výzbroje je pro současného člověka pozoruhodná. Pomineme skutečnost, že terénní výzkum při různých typech pozorování eviduje, že o vojenskou výstroj se ve vojenskohistorických sdruženích pečují velmi pečlivě. Již zmíněná česká vojenskohistorická jednotka „His Majesty's Independent Company of Foot“ shrnuje finanční náročnost a složitost základní výstroje pro svého člena na celkem sedmadvacet různých předmětů v souhrnné pořizovací hodnotě odhadem 35 000 Kč, bez nákladů na repliku křesadlové muškety vzoru do roku 1755, jež má pořizovací hodnotu cca 30 000 Kč. Dospějeme tedy k výbavě jednoho člena v hodnotě nejméně tří celých průměrných měsíčních platů, kterou je třeba systematicky udržovat [Her Majesty's 2013]. Realistická replika osmiliberního ocelového moždíře ze 17. století pro palbu vrchní skupinou úhlů, již disponuje josefovské sdružení Ravelin XIV, byla svým řemeslným výrobcem oceněna na částku přibližující se stu tisíci korun.

Pokud bychom tento problém interpretovali znovu podle Foucaulta, mohli bychom disciplinaci uchopit jako rys heterotopie ve smyslu funkční synchronizace podle kultury, ve které se v daný historický čas nalézá [Foucault 1986: 182]. Pakliže nyní opustíme skutečnost, že příslušníci klubů vojenské historie disciplinují sami sebe v celé řadě slavností a rituálů, vyžadujících podřízení se pořadovému kroku, pochodu ve formacích, péči o komplikovanou výstroj apod.,³⁰ podíváme se, jak je na tom Josefov a právě téma disciplinace coby bazální heterotopické funkce města. Pokusme se znovu přenést do naší současnosti, aby konflikt historických časů lépe vyvstal.

Během 20. století je disciplinační funkce pevnostních měst Josefova i jeho sesterského Terezína naprosto evidentní. Byly kasárnami, posléze vojenským vězením, pak přímo židovským ghettem zřízeným nacisty. Josefov byl v letech 1914–1921 velkým zajateckým táborem, vězením, až do roku 1996 znovu posádkovým městem, přičemž v letech 1968–1991 část pevnosti obsadily sovětské jednotky (Bastion I, část kasáren v Korunní hradbě, bývalé důstojnické kasino a vojenská nemocnice).

Co je ale pro tuto interpretaci zajímavější, fenomén sociální disciplinace v Josefově souvisí také se sociálním vyloučením. Josefov je vnímán místními aktery jako ideální „heterotopie de viace, ty, do nichž jsou umísťováni jednotlivci, jejichž chování je odchylné od průměru nebo vyžadovaných norem. Jsou to léčebny, psychiatrická zařízení a samozřejmě vězení; k tomu bychom pravděpodobně měli dodat domovy duchodců...“ [Foucault 1986: 180].

První evidenci v tomto smyslu je sama o sobě fyzicky přítomná sociálně vyloučená lokalita vzniklá sestěhováním sociálně vyloučených z Jaroměře a okolí, pro niž místní akteři nemají jiný výraz než romské ghetto.³¹ Jde o lokalitu zanesenou dokonce v rámci tzv.

³⁰ Například dopoledne 6. října 2013 v rámci josefínských slavností v Terezíně na nádvoří Kavalíru II. nacvičovalo několik „pruských“ vojenskohistorických jednotek pořadová cvičení a cviky se zbraní po dvou nejméně do dvou hodin. Jejich výstroj je přitom poměrně těžká a plně funkční replika křesadlové muškety sama o sobě váží s příslušenstvím více než pět kilogramů. Jednalo se tedy o poměrně slušný fyzický výkon. Terénní deník autora.

³¹ Například Rozhovor č. 1 s Miroslavem Vašatou nebo Rozhovor č. 1 s Lukášem Hudákem, archiv autora.

Gabalovy zprávy do seznamu sociálně vyloučených lokalit a nachází se hlavně na jihozápadní straně pevnostního města, je lokalizována do jednoho ze sektorů.³²

Ještě zajímavější se však jeví velké projekty „rozvojové“ povahy, které reflektují i podporují místní aktéři. Po určité vlně podobných aktivit, jež se nepodařilo finančně zajistit, v současnosti další projekty nepokračují. Nicméně je zajímavé analyzovat ty, které měly ambici se v Josefově prosadit. Od roku 2009 s místní samosprávou komunikovalo sdružení, podnikatelský subjekt Ostrov naděje. Ten plánoval využít principu PPP partnerství a ve spolupráci s veřejnou sférou *de facto* přestavět většinu velkých objektů ve městě do podoby největší věznice v České republice s kapacitou 4000 odsouzených (pro srovnání: současná největší věznice Plzeň-Bory má kapacitu cca 1200 odsouzených).³³ Tento projekt interpretuje Josefov jako místo nesmírně vhodné pro (gigantickou) věznici, je prezentován jako projekt revitalizující, navracející prostor pevnosti původnímu smysluplnému použití. Jiné využití by představovalo snahu „zničit historii a účel, pro kterou naši předci (myslitelé) tuto dominantu zhotovili“ [*Ostrov naděje 2011*]. Idea proměnit pevnostní město v obří věznici se tady u aktérů nesetkala s odporem. „Byl zde i nový projekt jisté skupiny, která říkala: uděláme zde domovy důchodců (...) já jsem byl naladěný na to, že by ten projekt věznice nebyl úplně špatný. Co s těmi budovami? Jednorázové akce v létě jako hudební festivaly, to je vše pomíjející. Věznice se mi nezdála špatná (...) nebo nějaké muzeum. Z politického hlediska se mi ale nabídka onoho vězeňství jevila jako nejlepší (...) Pokud by zde byla věznice, zdálo by se mi, že se Josefov otevře novému fenoménu, který by tady byl,“ říká josefovský farář Petr Boháč.³⁴ Další aktéři měli přístup v podstatě totožný.³⁵

Konkurenční projekt týkající se pouze budovy největších, tzv. čtvercových kasáren, sice nebyl odstartován a zůstal pouze v rovině koncepčních úvah, ale znovu se jedná o eminentní projekt sociálnědisciplinační. Tato kasárna měla být rekonstruována na velký projekt domova důchodců s minimální kapacitou 500 lidí.³⁶ I když nebyl projekt zatím realizován, budova kasáren se stále nachází v nájmu společnosti, jež o něj usiluje. V prostoru bývalé Hradecké brány je navíc konceptualizován další projekt velkého domova důchodců, na němž se jako aktér podílí jeden z členů místního vojenskohistorického sdružení.³⁷ V podstatě jediné tři rozvojové projekty, jež byly po roce 1990 v Josefově projektovány, jsou všechny sociálnědisciplinační povahy. Prostor města je různorodými aktéry interpretován jako prostor s heterotopickými kvalitami, ideální prostor pro sociální vyloučení.

Pokud se přesuneme do terénu sesterské pevnosti Terezín, tak zde analogicky existuje instituce Domov se zvláštním režimem Terezín, zřízená hlavním městem Prahou, do níž jsou vyloučení a uzavřeni ti, jejichž vhodnost pro Domov popisuje jeho vlastní prezentace

³² Josefovská lokalita je označena jako lokalita „B“, čítající několik set osob, žijících v neutěšených podmínkách, s nezaměstnaností dosahující 70 %. V současnosti je již několik let tato lokalita zpracovávána v rámci rozsáhlého společenskovedního disertačního projektu, který nemohu blíže specifikovat z důvodu etiky výzkumu a anonymizace dat [*Ministerstvo práce 2013*].

³³ Sdružení projekt po stavební stránce nikdy nezahájilo. Jeho klíčovou složkou byla firma Realsant s.r.o., dceřiný subjekt PKS holding a.s. Touto epizodou se zabýval ve své kvalifikační práci mj. Jiří Král [*srov. Král 2010*].

³⁴ Rozhovor s Petrem Boháčem č. 1, archiv autora.

³⁵ Rozhovor s Lukášem Hudákem č. 1, rozhovor s Miroslavem Vašatou č. 1 a také rozhovor s Milanem Libichem č. 1, archiv autora.

³⁶ Jaroměřská městská rada projednávala projekty firmy Rehabilitace – Věra Směkalová, s.r.o., ze Smiřic. Dohledal jsem také komunikaci s firmou Coreso, spol. s r.o. Čtvercové kasárny byly formálně pronajaty v červenci 2010 [*Jaroměř 2010*].

³⁷ Terénní deník autora.

slovy, že poskytuje služby „starým občanům, občanům s mentálním postižením, dementním občanům, psychotikům a psychopatům“, což je téměř úplně naplnění foucaultovské představy o disciplinační instituci. Nadto doplněk ukazuje vhodnost Domova pro „osoby s chronickým duševním onemocněním a ohrožené závislostí a závislé na návykových látkách a osoby s kombinovaným postižením“ [Domov 2013]. Nejrůznější druhy nositelů sociální deviace jsou všechny odkazovány na jednu a tu samou instituci, odsunutou, vyloučenou mimo prostor města, které ji zřizuje a koncepční sebepojetí tohoto Domova je snadné interpretovat jako Foucaultovu deviační heterotopii, zahrnující všechny, „jejichž chování je odchylné od průměru nebo vzhledem k vyžadovaným normám“.³⁸

Pátý heterotopický princip je v pevnostním městě velmi snadno naplněn, Foucault zde říká, že „heterotopie vždy předpokládají systém vstupů a výstupů, který je izoluje a zároveň činí prostupnými. Obecně můžeme říci, že do heterotopického umístění nemůžeme jen tak libovolně vejít“ [Foucault 1986: 185]. Vstupy ohraničující limity heterotopického prostoru jsou v případě pevnostního města jasné – brány a vstupní komunikace.

Závěrem

Závěrem můžeme shrnout: Komparace a analýza Foucaultových heterotopických principů na pozadí Braudelovy teorie dlouhého trvání, vztažená na klíčové prostory s nejvyšší sociálněsymbolickou kvalitou pro zkoumané organizace vojenské historie, tj. vlastní pevnostní město (města) a nejdůležitější fortifikační památky, ukazuje, že celé spektrum aktivit popisovaných zatím pojmy *living history* a *re-enactment* je možné konceptuálně uchopit například pomocí teorie heterotopických míst. S pomocí zmíněných sociologických, respektive historickosociologických teorií tak lze zcela konkrétně identifikovat historický problém, jež by bylo jinak možné zachytit pouze popisně a diachronně.

Dochází zároveň k dekonstrukci původních pojmů. Terénní výzkum přináší přesvědčivé množství evidencí o tom, že místní aktéři vnímají, konstruují a předávají význam, který odpovídá teoriím dlouhého trvání a také Foucaultem uváděné základní kvalitě, jíž se vyznačuje daná heterotopická struktura schopná v dlouhém historickém čase přetrvat a postupně tak otevírat heterochroničnost, současnou nesoučasnost, souběh několika vrstev historického času. V případě pevnostního města Josefov je to jednoznačně sociální disciplinace. Aktéři své činnosti přikládají skutečný smysl, dočasně neoživují cosi „mrtvého“.

Podle mého soudu by nám uplatnění tohoto konceptu v širším výzkumu umožnilo v diachronní i synchronní rovině potenciálně komparovat a interpretovat početné jevy, jež jsou zatím v konvenčním přístupu popisovány, časově tříděny a kronikářsky dokumentovány. V průběhu všech soudobých snah o záchranu a rekonstrukci pevnosti se v perspektivě místních aktérů neustále zrcadlí heterotopické principy, evidence pro to jsou mnohčetné a přesvědčivé.

Foucaultova teorie heterotopických míst spojená s Braudelovou teorií dlouhého trvání se ukazuje v případě zkoumání fenoménu *living history* nebo *re-enactmentu*, jako zajímavá teoretická výzva a možnost, jako instrumentální pro podniknutí dalšího rozsáhlejšího výzkumu, který by překročil hranice jednoho či dvou pevnostních měst a zaměřil se na další podobné fenomény po celé České republice, jež jsou opravdu početné.

³⁸ Tamtéž.

Na závěr si dovoluji parafrázovat (při plném respektování odlišné metodologie prací zmíněných kolegyň a kolegů), že vojenskohistorické aktivity v této teoretické perspektivě v žádném případě neznamenají ono pověstné „hrát si na vojáky“, jak jsou někdy v odborných textech s mírnou nadsázkou označovány [Windová 2010]. V této souvislosti jde o jednaní, jež je historizující v jiném smyslu než scénické divadelní představení různých událostí minulosti. Je historizující ve smyslu svého bytostného začlenění do struktur dlouhého trvání, které náležejí do jiné než krátké vrstvy událostí historického času.

Literatura

- Projekt Austerlitz [2005]. *Austerlitz 2005 skončil, at žije Austerlitz!* [online]. Dostupné na <http://www.austerlitz.org/austerlitz-2005-skoncil-at-zije-austerlitz_a1100> [28. 10. 2013].
- Braudel, Fernand [1995]. Dlouhé trvání. In. *Cahiers du CEFRES No 8 – Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie*. Praha: CEFRES.
- Braudel, Fernand [1972]. *The Mediterranean and The Mediterranean world in the age of Philip II – Volume I a Volume II*. London: Collins.
- Domov se zvláštním určením Terezín. [online]. Dostupné na <http://www.praha.eu/public/fb/67/a9/486974_62687_DZR_TEREZIN.pdf> [28. 10. 2013].
- Dreyfus, Hubert L. – Rabinow, Paul [1982]. *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Duffy, Christopher [1985]. *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great – 1680–1789*. London: Routledge, Keagan Paul.
- Duffy, Christopher [1998]. *The military experience in the age of reason*. Hertfordshire: Wordsworth Editions.
- Foucault, Michel [1998]. Different Spaces. In. Faubion, James B. (ed.) *Aesthetics, Method and Epistemology, Essential Works of Foucault 1954–1984 Volume II*. New York: The New York Press, s. 175–185.
- Foucault, Michel [2000]. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- Glettová, Veronika [2008]. *Vzpomínkové akce na bitvu u Slavkova*. Diplomová práce. Brno: FF MU.
- Hetherington, Kevin [2003]. *The Badlands of Modernity: Heterotopia and social ordering*. London, New York: Routledge.
- His Majestys Independent Company of Foot. [online]. Dostupné na <<https://www.facebook.com/pages/His-Majestys-Independent-Company-of-Foot/200275436669411>> [28. 10. 2013].
- Horský, Jan [2009]. Analýza makroprocesů v dějepisectví. Několik úvah o problematice propojení sociologických historiografických postupů při studiu náboženských dějin. *Lidé města* 11 (1).
- Jaroměř. Usnesení RM ze dne 22. 7. 2010. [online]. Dostupné na <<http://www.jaromer-josefov.cz/clanky.php?iSekce=2&iSub=30&iClanek=5542>> [28. 10. 2013].
- Johnson, Peter [2006]. Unravelling Foucault's different spaces. *History of the Human Sciences* 19.
- Knetl, Miloš [2001]. *Historie pevnosti Josefov*. [online]. Dostupné na <<http://pevnost.josefov.sweb.cz/historie/historie.htm>> [28. 10. 2013].
- Král, Jiří [2010]. *Výzkum privatizace vězeňství v České republice*. Bakalářská práce. Brno: FSS MU.
- Krátký, Jaroslav [2011]. Historizující slavnosti v Terezíně – fikce anebo ožívování tradice. *Dějiny a současnost* 8.
- Langins, Janis [2003]. *Conserving the Enlightenment – French Military Engineering from Vauban to the Revolution*. Boston: The MIT Press.
- Lewis, Michael J. [1994]. Utopia and the well-ordered fortress, J. M. Von Schwalbach's town plans of 1635. *Architectural History* 37: 24–36.
- Marchi, Francesco [1810]. *L'Architettura Militare di Francesco Marchi cittadino Bolognese e gentiluomo Romano*. Roma: Torchi di M. de Romanis e figli.
- Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR. Odbor řízení pomoci z ESF. *Mapa sociálně vyloučených a sociálním vyloučením ohrožených romských lokalit v České republice*. [online]. Dostupné na <http://www.esfcr.cz/mapa/int_kh8_6_2.html> [28. 10. 2013].

- Muller, John [1791]. *The attack and defence of fortified places. In three parts ... For the use of the Royal Military Academy, at Woolwich.* London.
- Ostwald, Jamel [2006]. *Vauban under Siege – Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession* Boston, Leiden: Brill Academic Publishers.
- Ostrov naděje [2009]. *Ostrov naděje, revitalizace pevnosti Josefov, projekt nového tisíciletí.* Jaroměř: Ostrov Naděje.
- Ostrov naděje. [online]. Dostupné na <<http://www.ostrovnadeje.eu>> [1. 6. 2011].
- Parker, Geoffrey [2004]. *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Parker, Geoffrey [1996]. *The Military Revolution Debate – Military Innovation and the Rise of the West 1500–1899.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Pečená, Dana [2010]. *Klub vojenství a historie Praha a jeho úloha v bádání o československém předválečném opevnění v době komunistického režimu až do současnosti.* Diplomová práce. Praha: FHS UK.
- Pollak, Martha D. [2010]. *Cities at War in Early Modern Europe.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Pollak, Martha D. [1988]. From Castrum to Capital: Autograph Plans and Planning Studies of Turin, 1615–1673. *Journal of the Society of Architectural Historians* 47: 263–280.
- Pollak, Martha D. [1991]. *Turin 1564–1680: Urban design, military culture and creation of the absolutist capital.* Chicago: University of Chicago Press.
- Procházka, Filip [2013]. *Historie českého (československého) reenactingu.* Diplomová práce. Praha: FHS UK.
- Santamaria, Ulysses – Bailey, Anne M. [1984], A Note on Braudel's Structure and Duration. *History and Theory* 23 (1): 78–83.
- Vacková, Barbora [2010] *Prostor, moc, utopie – Ideální město a jeho společnost.* Brno: Masarykova univerzita – Mezinárodní politologický ústav.
- Vašíček, Miloslav – Mayer, Françoise [2008]. *Minulost a současnost. Paměť a dějiny.* Brno, Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Windová, Eliška [2010]. *Klub vojenské historie Břeclav – „Hrajeme si na vojáky“ – Televizní dokument, portrét.* Diplomová práce. Brno: PF MU.
- Wohlmuth, Petr [2011]. *Pevnost Josefov a soudobé snahy o její záchranu a rekonstrukci.* Diplomová práce. Praha: FHS UK.
- Wohlmuth, Petr [2012]. Dlouhý čas pevnostního města Josefov. In: Knapík, Jiří – Pelc, Martin (eds.). *HISTORIE 2011. Sborník ze 17. celostátní studentské vědecké konference konané 29.–30. března 2012 v Opavě.* Opava: Slezská univerzita v Opavě, s. 21–30.
- Wohlmuth, Petr [2013]. *Význam bastionových fortifikací ve vývojovém procesu vojenské revoluce.* Diplomová práce. Praha: FHS UK.

*Mgr. Petr Wohlmuth (*1973) vystudoval historickou sociologii na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. V současné době dokončuje na stejné fakultě studium historické antropologie. Dlouhodobě se interdisciplinárně zabývá evropským vojenstvím raného novověku, vývojovým procesem vojenské revoluce a terénním výzkumem českého vojenského re-enactingu, zejména v prostředí českých ideálních pevnostních měst Terezína a Josefova. Je členem Klubu vojenství a historie Praha.*